

תוכן העניינים

ז	תודות
1	הקדמה
17	פרק ראשון: יהודי פולין ולודז' בין מלחמות העולם ובגטו
24	לודז' עד מלחמת העולם השנייה
33	מלחמת העולם השנייה: בגטו לודז'
40	פרק שני: תפיסת המרחב האורבני היהודי, רובע באלוט
44	סיפורי "בבתי באלוט"
48	המרחב ביצירות אחרות
53	"דירות הגטו" בגטו לודז'
70	פרק שלישי: עבודה, עובדים ופרולטריון
71	"מנצ'סטר של פולין": העבודה בלודז' בין מלחמות העולם
86	העבודה היא דרכנו היחידה: עבודת כפייה בגטו
113	פרק רביעי: תפיסות של זהות על רקע מציאות משברית
113	זהות יהודית בין מלחמות העולם
132	זהות יהודית בתקופת הגטו
148	פרק חמישי: תפיסת המוות בגטו לודז'
151	מוות המוני במגיפה
155	המוות בכתיבה המחקרית של זלקוביץ'
157	תפיסת המוות עד מלחמת העולם השנייה
158	"בית המוות": הכתיבה בזמן החיים בגטו
179	סיכום
183	עשרה סיפורים מאת יוסף זלקוביץ' (תרגמה נאוה ליטבק)
185	1. זוג גרביים לנינה

188	2. כך חי, כך מת
191	3. שְׁרָשָׁה לָהּ פֶּאֶם
194	4. מָה שֶׁאַתָּה מֵרְגִישׁ...
202	5. בְּכֹחַהּ שֶׁל אֲמוּנָה
209	6. קָהִילָה לִלְא אֲתֵרוֹג – חוּוִיִּית מִלְחָמָה
212	7. הַתְּפֹצֵץ
225	8. חִלּוּמוֹת שֶׁהִתְגַּשְׁמוּ (בְּדִירָה הָעֲשָׂרִים)
	9. הַחֲתוּנָה בְּגִטוֹ – הַחֲתוּנָה הַמְּתוֹקֶנֶת בְּגִטוֹ לְאוֹר הַהֲלָכָה
231	וְהַמְסוּרֶת הָעֲמִמִּית
238	10. בְּמַחְסָן הַנְּעִלִיִּים הַיְשָׁנוֹת (דִּיוּח)
253	בִּיבְלִיּוֹגְרַפִּיָּה
287	מִפְתַּח שְׁמוֹת אֲנָשִׁים וּמְקוֹמוֹת

הקדמה

במהלך מלחמת העולם השנייה כתבו יהודי אירופה בגטאות, במקומות מסתור, במחנות ריכוז ובמחנות מוות במסגרות ז'אנר שונות: יומנים, עיתונים, מכתבים, דיווחים, סיפורים ושירים. חומרים כתובים אלה מאפשרים לנו ללמוד על חייהם ועל תפיסתם את האירועים הקטסטרופליים שחוו, ולעמוד על התפתחויות ושינויים בכתביהם בהשוואה לאלו שנכתבו לפני המלחמה. הכתבים מספקים ראיות רבות למה שהתרחש בזמן המלחמה ולאופן שבו תפסו הכותבים את משמעות האירועים, דהיינו, מאפשרים מבט אל תודעתם ואל הפרשנות שהעניקו למציאות.

יוסף זלקוביץ' (1898-1944) היה אחד האינטלקטואלים הבולטים בגטו לודז', מן הגטאות הגדולים בפולין. הוא נבחר לעמוד במוקד הספר בזכות ההיקף הרחב של כתביו בין מלחמות העולם ובגטו, שחלקם לא נחשפו עד היום.

מעט ידוע על חייו. מאות הסיפורים והדיווחים שכתב מספקים מידע עשיר ולעתים נדיר על קהילת לודז', אולם הכותב מיעט לשתף בחוויותיו האישיות ומסר רק במרומוז מידע ביוגרפי. תיאור קורות חייו מסתמך על תעודות ששרדו בארכיונים השונים בלודז' ועל כתבים של עמיתיו הסופרים והעיתונאים, שבהם נמצאת התייחסות לפועלו.

זלקוביץ', ששם הולדתו יוסף חיים זליג, נולד ב-1898 בבית חסידי בעיירה קונסטנטינוב (Konstantynów) שליד לודז', למד בישיבה, הוסמך לרבנות אך לא עבד כרב. אין בנמצא פרטים נוספים על תקופה זו בחייו. הסיפורים הראשונים שיצאו לאור בידיש תיארו את הווי החיים החסידי. זלקוביץ' הסתמך בכתבתו על הבית שבו גדל ועל החינוך שקיבל בישיבה. במהלך מלחמת העולם הראשונה עסק במסחר, סיים סמינר למורים ועבד בבית ספר ממלכתי בעיירה לוטומירסק (Lutomiersk) הסמוכה ללודז'.¹

1 פרטים ביוגרפיים על זלקוביץ' קיימים בין היתר בארכיון המדינה בלודז' (להלן אמ"ל) (Kontrolni Ruchu Ludnsci, Łódź), תיק 27241/1043, מסמך 066-25344/001; ארכיון יד ושם (להלן איו"ש), כרטיס אסיר מספר 4683723. יוסף זלקוביץ' כתב בשלב מוקדם של

זלקוביץ' שירת בצבא הפולני וכתב תוך כדי שירותו שירים ורשמים לכתב העת הצבאי *Żołnierz Polski* (חייל פולני), לקח חלק במלחמה בין פולין לרוסיה הסובייטית, שפרצה לאחר תום מלחמת העולם הראשונה, והגיע עד רוסיה הלבנה. השירות בצבא הפולני היה חוויה מיוחדת בחייו, והוא הקדיש לו את אחד מסיפוריו המוקדמים ובו תיאר את קורות היחידה הצבאית שבה שירת. זלקוביץ' תיאר את אובדן חברו ליחידה ואת ההרס שזרעה אותה מלחמה בקהילה יהודית בעיירה קטנה שלרוע מזלה שכנה באזור הלחימה. הסיפור האוטוביוגרפי מעיד על הרגשות המעורבים של זלקוביץ' ביחס לשירות הצבאי: מצד אחד זכר לטובה את חבריו ליחידה, ומהצד האחר הכיר בפגיעה הקשה בחפים מפשע.²

ב-1922 העתיק זלקוביץ' את מגוריו ללודו', העיר הגדולה. שיקוליו אינם ידועים אך בסיפוריו על החיים בקהילה יהודית קטנה בולטת אוירה של ניוון, עליבות וחוסר מוצא. העיר הגדולה, מנגד, פתחה לזלקוביץ' אפשרויות תעסוקה והזדמנויות לפתח את כישוריו הספרותיים ואת שאיפותיו האינטלקטואליות. במקביל לגיבוש זהותו כסופר וכאינטלקטואל השלים את המעבר מהסביבה הדתית-חסידיית שבה גדל אל העולם הספרותי החילוני בלודו'. בשנים הראשונות בלודו' עבד לפרנסתו כמנהל חשבונות, התחתן עם שרה ב-1927, ושנה מאוחר יותר נולד בנם היחיד שמואל. המשפחה, שהתגוררה ברחוב גדנסקה (Gdańska) במרכז העיר, כמעט לא מוזכרת בסיפוריו.

זלקוביץ' היה מראשוני החברים בסניף הלודו'אי של יווא, המכון המדעי היהודי שהוקם בוויילנה ב-1925 ובמחקריו היו שותפים יהודים רבים בפולין ובעולם. כבר ב-1926 היה לאספן מרכזי של פולקלור יהודי, וכעבור שלוש שנים השתתף בוועידה האתנוגרפית של יווא שהתקיימה בוויילנה ויועדה לאספנים של המכון.³ במהלך שנות השלושים יצר אוסף רחב היקף שכלל בין היתר ספרים, כתבי עת ושירי עם.⁴ זלקוביץ' לא הסתפק באיסוף, ולאורך השנים ערך את החומרים שאסף ופרסם אותם בעיתונות המקומית בלודו' ובכתבי עת של יווא.

חייו, ככל הנראה ב-1928, אוטוביוגרפיה ללקסיקון שהכין זלמן רייזן (ממייסדי יווא ועורך הלקסיקון לספרות, עיתונות ופילולוגיית יידיש). הערך שנכתב על ידי זלקוביץ' לא פורסם. ארכיון יווא (להלן יווא) RG3-2188.

2 שם הסיפור: "א קהל אן אתרוג (א מלחמה איבערלעבעניש)" (קהל ללא אתרוג, חוויית מלחמה), נייער פֿאַלקסבלאַט, 10 באוקטובר 1927, 8; יווא RG3-2188.

3 יווא, קבוצת רשומות 1.1, תיקייה 1599; אמ"ל, T.152/2422/4117. תעודת החבר הונפקה ב-20 ביולי 1926.

4 יווא בלעטער 1937, 16.

מלבד זאת עסק בפעילות ארגונית: ב-1934 מונה לתפקיד מזכיר הסניף המקומי, וארבע שנים מאוחר יותר – לתפקיד הסגן השני.⁵

בתחום המחקרי, זלקוביץ' פרסם בשנות השלושים ארבעה מאמרים. הראשון עסק ברפואה עממית יהודית, וזלקוביץ' אף התכוון להוציא ספר בנושא.⁶ הוא היה גם מהמייסדים של "החברה המדעית ללודז'", קבוצה של כשלושים אנשי מדעי הרוח והחברה ששמה לה כמטרה לקדם את מחקר הקהילה היהודית בלודז' וסביבותיה. כך קם בלודז' כתב עת למדעי היהדות, לאַדזשער וויסנשאַפֿטלעכע שריפֿטן (כתבים מדעיים של לודז'). המהדורה הראשונה יצאה לאור ב-1938 וכללה מאמרים על יהודי לודז'. זלקוביץ' היה מזכיר כתב העת, האחראי לחלקו האתנוגרפי, וכן היה מחברם של שני מאמרים מחקרניים מקיפים על ביטויים שונים למוות אצל יהודים ועל מנהגי הקבורה בעיירה לוטומירסק במאה התשע-עשרה. בעיתון היינט התפרסמה ב-10 בפברואר 1939 ביקורת על כתב העת הזה; בין השאר נכתב כי שני המאמרים של זלקוביץ' מעניינים, וכי הוא ניחן באינטואיציות שבאמצעותן הצליח לאתר ולמצוא מידע רב ערך.⁷

סיפוריו הראשונים של זלקוביץ' ראו אור בעיתוני לודז' כבר ב-1926. הוא כתב לעיתון היומי בידיש נייער פֿאַלקסבלאַט (עיתון עממי חדש) כמה סדרות של סיפורים קצרים. הראשונה הייתה סיפורים אחדים (1926–1927), וביניהם החוויה האוטוביוגרפית של זלקוביץ' ממלחמת פולין-רוסיה הסובייטית. כשנה מאוחר יותר פורסמו הסיפורים "אין באַלוטער שטובן: בילדער פֿון נויט און עלנד" (בבתי באלוט: תמונות של מחסור ובידוד), שבהם עקב הכותב אחר חיי תושבי שכונת העוני באלוט (Bałuty) שבלודז'. בתחילת שנות השלושים פורסמו שלוש סדרות של סיפורים: "מענטשן פֿון אַ גאַנץ יאָר" (אנשים פשוטים), על חיי יהודים בעיר קטנה (1931–1932); "אַלטער מאַרק" (השוק הישן), על שביתת הסבלים בשוק הישן של לודז' (1932–1933); "כוליע רשעקע און זיינע בנים" [כוליה רשקה ובניו],⁸ על דרכו של נער יתום אל העושר על רקע מגיפה קשה הפוקדת את העיר (1933–1934). שישה סיפורים על הכפר הפולני, "דאָרפֿיש לעבן" (חיים כפריים),

5 אמ"ל, 1, T. 152/2422/4117 באפריל 1938; ייווא, 13 דצמבר 1934.

6 המאמר הראשון לא אותר ודבר קיומו מסתמך על הפניה ממאמר שכתב בגטו: יוסף זלקוביץ', "די רעפֿאַרמירטע געטאָ – חתונה אינעם ליכט פֿון דער הלכה און פֿאַלקס-טראַדיציע", 17 בנובמבר 1942. הארכיון היהודי בוורשה (להלן ז"ך), 3/81.

7 יצחק בערנשטיין, "דאָס יידישע לעבן אין לאַדזש און אומגעגענער", היינט, 10 בפברואר 1939, 7.

8 כוליע הוא שם של אדם, והכינוי "רשע" מתייחס למידת מוסריותו, יחד עם התוספת 'קע כביטוי להקטנה, לנימה של זלזול.

הופיעו ב-1931, ושניים נוספים חתמו כעבור שש שנים את יצירתו בנייער פֶּאַלקסבלאַט (1937). העיתון היה גם הבמה להצגת עבודתו במסגרת ייווא, ובארבעה מאמרים נלהבים נכתב על הקמת הארגון ועל מסעו לוועידת חברי ייווא בוויילנה (1929). בנייער פֶּאַלקסבלאַט פורסמו חומרי פולקלור שאסף (1929), (1937), וזלקוביץ' כתב לכתבי עת נוספים, כמו ללאַדזשער וועקער. בשבועון הלודז'אי לַאָדזשער אַרבעטער (פועל לודז'אי) הופיעו סיפוריו על עובדי רחוב – סבל, פועל בניין, גגן – ותנאי חייהם הקשים (1928–1930), וסיפור שהוקדש לחיי הדחק של שחקני תיאטרון, ככל הנראה על רקע עבודתו בתיאטרון היידיש המקומי בלודז' (1930). סיפור שנכתב לשבועון הזה פורסם בוויילנה בכתב העת דער חבר (החבר) (1930). וזלקוביץ' כתב סיפור ארוך מהרגיל על יחסי יהודים ופולנים לכתב העת טריט (צעדים) בלודז' (1928), וסיפור אחר לכתב העת לאַנדקענטעניש (ידיעת הארץ) (1935) בוורשה.⁹ מרבית כתביו של זלקוביץ' עד מלחמת העולם השנייה התמקדו בלודז'. בכמה מקרים יוצאי דופן יצא זלקוביץ' את גבולות לודז' הספרותית; לדוגמה הסיפורים שנכתבו על חיי איכרים בכפר פולני וסדרת סיפורים על חיי יהודים בעיר קטנה ששמה אינו ידוע.

בסניף ייווא בלודז' התקיימה עשייה רחבת היקף, שמעידה עליה תכתובת מפורטת עם המטה המרכזי של ייווא בוויילנה. התכתובת כוללת מאות עמודים, מכסה את התקופה שבין השנים 1926 ל-1939, וככל הידוע לא פורסמה עד כה.¹⁰ במסמכים נמצאו פרטים ביוגרפיים על זלקוביץ', כמו למשל חברותו בייווא פחות משנה מיום הקמת הארגון (1925), וכהונתו כמזכיר הסניף בלודז'. מאחד המסמכים עולה כי זלקוביץ' אסף חומרים על מנהגי תנונה במחצית השנייה של שנות השלושים, ומאוחר יותר עשה בהם שימוש במאמר שכתב בגטו.

בתקופה שבין מלחמות העולם, שבה חי זלקוביץ' בלודז', מצטיירת דמותו כאינטלקטואל, איש שמאל, יידישיסט, סוציאליסט, מארגן ויזם, הפעיל בתחומי תוכן שונים: ספרות, תיאטרון, אספנות, מחקר ואתנוגרפיה.

משפחת זלקוביץ' גורשה לגטו לודז' כמו רוב תושביה היהודים של העיר. הוא עצמו הרבה בכתביה על חיי הגטו והשאיר אחריו מספר רב של כתבים בז'אנרים שונים – יומן, סיפורים קצרים, דיווחים, חומרי פולקלור, ערכים לאנציקלופדיה ועוד. שלוש מונוגרפיות שכתב הקיפו את התקופה הראשונה – שנתיים מאז

9 בנוגע למדיניות תרגום וכתובה ביידיש: בגוף הספר כל ביטוי ביידיש מנוקד, ותרגומו מופיע בסוגריים. בהערות השוליים המילים ביידיש מנוקדות, ובביבליוגרפיה – ללא ניקוד וללא תרגום, להוציא ציון יצירותיו של זלקוביץ' בין מלחמות העולם. שמות לא נוקדו.

10 ייווא, קבוצת רשומות 1.1, תיקיה a159; אמ"ל, 2422, תיק: 114/1368.

כיבוש לודז'. בסדרת דיווחים סקר את המפעלים בגטו, שבהדרגה הועסקו בהם מרבית התושבים. זלקוביץ' כתב סדרת דיווחים על בתי הגטו, בעקבות ביקוריו בהם במסגרת פעילותו הציבורית. סיפורי "דירות הגטו" הוא קובץ של 28 סיפורים שזלקוביץ' לא ציין את תאריך כתיבתם באופן יוצא דופן, שכן במרבית הסיפורים הוא הקפיד לציין תאריך לועזי ואת צמד המילים "בגטו לודז'". מאחר שבקובץ אין מוזכרים הגירושים ההמוניים מהגטו, נראה כי מדובר בפרק סמוך לסגירתו, סביר להניח בסתיו 1940. השערה זו מקבלת חיזוק מהעיתוי שבו החלה חלוקת קצבאות סעד לנזקקים. הסיפורים הודפסו במכונת כתיבה בקובץ אחד הממוספר בסדר רץ. זלקוביץ' כתב "יומן", ובו יותר מ-700 עמודים. מצבו הפיזי של המסמך אינו אחיד. חלקים ממנו קריאים בעוד שאחרים פגומים, דהויים ובלתי קריאים לחלוטין. המילה "יומן" נכתבת במרכאות, כי מדובר בטיוטות לכרוניקה היומית הרשמית, שבהן הרשה לעצמו מעט חירות. מפעל הכרוניקה, שזלקוביץ' היה מצוות כותביו, התנהל בארכיון הגטו ובמסגרתו תיעדו חברי הארכיון מדי יום אירועים מרכזיים בחיי תושבי הגטו. היומן תורגם לפולנית ב-2016, ולכותרתו נבחרה המילה הפולנית "Notatki" (רשימות, או הערות). להערכתנו, המונח הזה אכן הולם את משמעותו של המסמך. הכרוניקה נכתבה בחשאי, אך תחת עינה של ועדת צנזורה שעבדה בארכיון, בעוד שהיומן היה בניהולו האישי של זלקוביץ'.

הקובץ "אין יענע קאָשאַראַנע טעג" (בימים המסויטים ההם), ובו תיאור מפורט של גירוש תושבי הגטו להשמדה במשאיות הגז בחלמנו בספטמבר 1942, הוא ככל הנראה הדפסה שנעשתה עוד בגטו מתוך יומנו של זלקוביץ'.¹¹ זלקוביץ' ומשפחתו עמדו אף הם בפני סכנת גירוש להשמדה, אך השלטונות הגרמניים החליטו שלא לגרש את המשפחה באותם ימים.

בקיץ 1944, כאשר החל חיסול הגטו, פנו זלקוביץ', יחד עם העיתונאי שמואל רוזנשטיין והסופר ישעיהו שפיגל, כנציגי קבוצה של כשבעים יוצרים שעדיין חיו בגטו, למרדכי חיים רומקובסקי, ראש ההנהגה היהודית, וביקשו את הגנתו מהגירוש. רומקובסקי אישר את הבקשה, אך הייתה זו רק דחייה.¹² שבועות ספורים

11 ייווא, RG-241 MK537, תיקייה 880; ארכיון בית לוחמי הגטאות (להלן אב"ג), 107 (מהדורה חלקית). לתיאור הקשר בין היומן לכרוניקה ראו Polit, "Piszący te Słowa jest Pracownikiem Gettovej Instytucji... : 'Z Dziennika' i inne Pisma z Łódzkiego; Getta" 2019, x. בנוגע לוועדת הצנזורה בארכיון ראו את עדותו של ברנרד אוסטובסקי, הניצול היחיד מבין עובדי ארכיון הגטו. ז"ך, 284, 16 באוקטובר 1947.

12 אייזענבאך, 1948, 171-173; אונגר, 2005, 491-492; בן מנחם ורב, 1987, כרך ד, 462, 487. אייזנבך מתאר כיצד לקראת חיסול הגטו פנו זלקוביץ', רוזנשטיין ושפיגל, חבריו לחוג הכותבים בגטו, אל עוזרו של רומקובסקי, נפתלין. פנייתם נענתה בחיוב, אך כאמור

מאוחר יותר, באוגוסט 1944, גורשו זלקוביץ' ומשפחתו לאושוויץ בירקנאו, ושם, ככל הידוע, נרצחו.

רחל אורבאך, שהייתה חברה בארכיון "עונג שבת" בגטו ורשה, כתבה: "לכמה וכמה סופרים יהודים הייתה תקופת המלחמה, על זעזועיה, על מיצוים של החיים וייסוריהם, התקופה העשירה ביותר והפורייה בהתפתחותם".¹³ תקופת הגטו אכן הייתה פורייה לזלקוביץ', והוא השאיר אחריו כתבים רבים, כנראה יותר מהידוע לנו. הסופר והמשורר חיים לייב פוקס כתב בספרו על לודז' 'לאדזש של מעלה (לודז' של מעלה) כי זלקוביץ' "אסף כל אות וסימן יהודי, בפינוי הגטו לקח לאושוויץ שני שקים מלאים בכתבים שהושמדו יחד אתו בקרמטוריום".¹⁴ נוסף לכך זלקוביץ' היה חלק מקבוצה שקנתה עבודות ספרותיות מכותבים שונים בגטו כוונה להסתיר אותם.¹⁵ החומרים הרבים שזלקוביץ' השאיר אחריו הם חלק מעשייתו המגוונת ככותב וכאספן בתקופת המלחמה.

בפרקים הבאים אבחן את האופן שבו הבין זלקוביץ' את ההתרחשויות סביבו בלודז' שבין מלחמות העולם ובגטו לודז'. הקו המנחה את מבנה הספר הוא בחינת השינויים שחלו בתפיסות עולמו נוכח החיים בגטו. השימוש בכלים שמעמידה ההיסטוריה התרבותית פותח סט חדש של שאלות. ההיסטוריה התרבותית יכולה לשקף בעילות שאלות חברתיות, מאחר שהיא מייחדת תשומת לב לאסטרטגיות שקובעות עמדות ויחסים הקשורים למעמד, לקבוצה או למיליה, אסטרטגיות שנתפסות כמרכיבות זהות. לפי גישה זו, הייחודיות של היסטוריה תרבותית היא במחקר המתמקד באופן שבו קבוצת בני אדם מפרשת את האירועים המתרחשים סביבה.¹⁶ זוהי כתיבת היסטוריה המבוססת על פרשנות של סמלים, משמע, היסטוריה שמתמקדת בניסיון להבין את המשמעות שניתנה לאירועים מעבר לתיאור רצף התרחשותם; האופן שבו אנשים באותה חברה מתרגמים את המציאות ומארגנים את עולם החוויות שלהם.¹⁷ היסטוריה זו אינה מתמקדת במציאות האמפירית, אלא באופן שבו היא נתפסת, במשמעות שמיוחסת לה.

הייתה זו רק דחייה זמנית של הגירוש להשמדה. ב-30 ביוני 1944 מוזכרת בכרוניקה פנייה של רוזנשטיין, זלקוביץ' ושפיגל בשם קבוצת הסופרים למנוע את גירושם. זינגר ניסה פעם נוספת לבקש את שחרורם ב-12 ביולי 1944.

13 אורבאך, 1985, 146.

14 פוקס, 1972, 181.

15 אוסטרובסקי. 16 באוקטובר 1947, ז'יך, 284, 3.

16 Chartier, 1988, 9; ספר זה הוא בין העבודות המוקדמות בהיסטוריה תרבותית.

17 לאחר פרסום ספרו של צ'רטייר, המצוין בהערת השוליים הקודמת, ומתמקדים בכתיבת היסטוריה תרבותית בתקופת השואה.

פרק שני

תפיסת המרחב האורבני היהודי, רובע באלוט

אָפֿט מאָל טראַכט איך אַזוי. און גראַד דעמאָלט, ווען איך וויל דעם טינט אויסגיסן, די פֿעדער צעברעכן, דאָס פּאַפּיר צורייסען און די אויגן מיינע פֿעסט פֿאַרבינדן מיט זיבן טיכער: זאָלן זיי מער שוין קיינמאָל קיין נויט, קיין עלנט נישט זען! – שטעלן זיי זיך אויס פֿאַר מיר, מיינע "באַלוטער שטובן", און בעטן מיט צאָפעלדיקע הערצער:

– נעם, שרייב, אפֿשר וועט אי אונדז, אי דיר לייכטער ווערען...

נעם איך און כ'שרייב – – –

(לעתים קרובות אני חושב כך. ובדיוק באותו הרגע, כאשר אני רוצה לשפוך את הדיו, לשבור את העט, לקרוע את הדף ולכסות את עיני בשבע מטפחות, כדי שלא יראו עוד עוני ובדידות! – ניצבים הם מולי, "בתי באלוט" שלי, ומתחננים בלבבות רועדים:

– קח, כתוב, אולי זה יקל עלינו ועליך... אני מתיישב וכותב – – –)

(יוסף זלקוביץ', "דער זינגער פֿון זיין טרויער", נייער פֿאַלקסבלאַט,

25 בנובמבר 1927, עמ' 6)

התרוששות היהודים שנכלאו בגטו לודו' הייתה מהירה, ובתוך כמה חודשים הגיעו רבים אל סף רעב. בניסיון להתמודד עם המצב קבעה ההנהגה היהודית של הגטו קצבאות סעד, ופקידים נשלחו לדירות הנזקקים כדי למנוע ניצול לרעה של הסיוע. בין המבקרים בדירות היה יוסף זלקוביץ', שכתב סדרת סיפורים קצרים על דירות הגטו.¹ לא הייתה זו הפעם הראשונה שבה הגיע אל אותן דירות. כחמש-עשרה שנים קודם לכן כתב זלקוביץ' על בתים באותו מקום שבו הוקם הגטו:

1 אי"ש, דירות הגטו, 205–607. באזכור סיפורים מהקובץ יצוין רק מספר הדירה, לדוגמה, דירה מספר אחת.

רובע העוני באלוט. שבעה-עשר סיפורים נכתבו בעבור הנייער פֶּאָלקסבלאָט תחת הכותרת: "אין בַּאַלוטער שטובן" (בבתי באלוט) בין נובמבר 1927 למארס 1928, ובהם מתוארים קורות חייהם של תושבי באלוט. שתי סדרות הסיפורים שנכתבו על אותו אזור בתקופות שונות הן הזדמנות לבחינת האופן שבו תפס זלקוביץ' את המרחב לפני המלחמה ובתקופת הגטו. מה היחס בין שתי הסדרות שכתב זלקוביץ', והאם המשיכו מאפייני הכתיבה בתקופת הגטו את אלו שקדמו למלחמה, או שהשתנו באופן ניכר?

בשנים האחרונות מתייחס המחקר ההיסטורי ל"מפנה המרחבי": ההבנה כי המרחב אינו נתון אובייקטיבי אלא תוצר של פעולה אנושית. לפי גישה זו, הטבע, הנוף והזיכרון התרבותי אינם ניתנים להפרדה.² חוקרי המרחב נשענים על עבודתו של הפילוסוף והסוציולוג אנרי לפבר, שטען כי למרחב יש מהות משלו; הוא אינו חלל נייטרלי, אלא מקום שבו מנסים לשלוט כוחות חברתיים ופוליטיים, תוצרים של הבניה חברתית, וחברות מתעצבות על פי פרקטיקות מרחביות כחלק מן התהליך העובר עליהן.³

חקר השואה מנקודת מבטו של המרחב מתחיל בשאלה "היכן?" – המחקרים בתחום מתמקדים בעיקר במקומות שאנשים יצרו, כבשו ועברו דרכם, ומראים כי החזון הנאצי והאמצעים להשגתו היו תוצאה של מודעות גיאוגרפית ושל רצון להשיג דומיננטיות טריטוריאלית בחברה האירופית. אחת הדוגמאות לשילוב המרחב בחקר השואה הוא הספר *Geographies of the Holocaust* (גיאוגרפיות של השואה), המשלב היסטוריה וגיאוגרפיה, ויוצר מפות המאפשרות הבנה של המרחב.⁴ בחינה כזאת הכרחית גם ביחס ללודז'.

במרכז הפרק ייבחנו שתי סדרות סיפורים מאת זלקוביץ' – "בבתי באלוט", שנכתבו לפני המלחמה, ו"דירות הגטו", שנכתבו בזמן המלחמה. סדרת סיפורים נוספת שכתב זלקוביץ' ב-1932 – "מענטשן פֿון אַ גאַנץ יאָר" (אנשים פשוטים) – תורמת להבנת המרחב העירוני היהודי, וסיפור נוסף, "ווידזעוו" (1935), מאפשר לבחון את נקודת המבט של זלקוביץ' לגבי מרחב אחר בלודז'.

לודז' הייתה הגרועה מבין הערים הפולניות הגדולות מבחינת תנאי המגורים עוד לפני המלחמה. חמור במיוחד היה מצב התושבים בחלקיה העניים. רובע באלוט נמצא בחלקה הצפוני של העיר. במאה התשע-עשרה היגרו יהודים רבים

2 מירון, 2011, 84.

3 לפבר, 2018.

4 Knowles, 2014. למאמר המנתח את תפיסת המרחב בתקופת הגטאות ראו Golczewski,

2015, 99–118.

לכפר באלוט שליד לודז'. באזור זה נבנה לימים רובע מגורים צפוף, שאופיין בהעדר תכנון מסודר וברחובות צרים. באלוט היה אזור של טקסטיל, והיו בו בתי מלאכה קטנים שפעלו בתוך בתי המגורים. רק במלחמת העולם הראשונה סופח הרובע ללודז', אך מצבו לא השתפר, ועד שנות השלושים של המאה העשרים לא חוברו רוב בתי התושבים לחשמל ובאזור לא הייתה מערכת ביוב מסודרת. כך תיאר ההיסטוריון יליד העיר לודז', זאב אשכולי, את באלוט שלפני המלחמה:

באלוט היתה תעלת הזוהמה של לודז', מושב הפרולטריון, האורג היהודי, אסיר הנול, שארג יום יום מהשכמה עד מאוחר בלילה את זהב עושרה של העיר במחיר דם תמציתי ומוח עצמותיו שכל אמה באריגו הוסיפה שקע בחזהו ושיעול בגרונו – ביתו היה באלוט ושם עמד הנול בחדר צר ומחניק בין מיטות וכלים ועדר ילדים.⁵

רבים מיהודי לודז' חיו ברובע באלוט, המתואר כמקום שבו הבתים רעועים, המדרכות מוזנחות, ביוב מציף את הרחובות הרועשים והצפופים. יוחנן כהן, דיפלומט יליד לודז', סיפר בזיכרונותיו על "פרבר העוני באלוט שבצפון מערב העיר בו שקקו חיים יהודיים [...] בו מצאת בעלי מלאכה ופרולטריון תעשייתי". בעדותו של אריה טל-שיר (טישור), שבגטו היה מאנשי תנועת הנוער "חזית דור המדבר", בלטו אנשי השוליים: "באלוט הייתה ידועה כרובע של זוהמה, זונות וגנבים. מקום בו היו מוזיקאי רחוב, להטוטנים, קוסמים, סוחרי יד שניה, סבלים וקבצנים".⁶ בספרו על לודז' עמד הסוציולוג והעיתונאי פאבל ספודניקייביץ' על כך שהדימוי שדבק בבאלוט היה של עוני יהודי-פולני.⁷ זיכרונותיו של הסופר הגרמני-יהודי אלפרד דבלין, שביקר בעיר ב-1924, הם עדות לכך – המראה של לודז' שפגש היה בעיקרו נעים, אך ככל שהרחיק צפונה בלודז' כך הבחין בבתים נמוכים יותר ובתושבים דתיים יותר. בתיאורי באלוט ציין כי הרחובות אינם סלולים, הבתים עלובים, ומארחיו הסבירו לו כי באזור זה חיים הגנבים, הזונות והסרסורים.⁸ הדימוי של רובע באלוט היה של עוני והזנחה, ומציאות החיים במקום הייתה מורכבת לא פחות. זהו האזור שעליו כתב זלקוביץ'.

תיאור הדלות היה חלק ממסורת הספרות היהודית בפולין בין מלחמות העולם, שעסקה במצבו של האדם הפשוט ובמלחמת הקיום שלו. גיבורי הסיפורים חיו לרוב במרתפים או בעליות גג של בתים ישנים באזורים הדלים של העיר הגדולה,

5 אשכולי, תש"ח, 226–227.

6 כהן, 1994, 37.

7 Puś, 2004; Spodenkiewicz, 2007, 25–26; Horwitz, 2008, 4–6

8 Döblin, 1991, 233–348

בדירות קטנות וברמת חיים נמוכה. בסיפורים אפשר היה למצוא פרטים סמליים כמו שמשת חלון שבורה או עששית נפט מפויחת.⁹

בשבעה-עשר סיפורי "בבתי באלוט" (1927–1928), גיבורי הסיפורים הם תושבי רובע העוני על אורח חייהם הקשה. סיפורי "דירות הגטו" נכתבו על ידי זלקוביץ' בתקופה שבה היה כלוא בגטו, וכללו 28 סיפורים שהודפסו ברצף בקובץ אחד ממוספר. ככל הנראה נכתבו הסיפורים בשנה הראשונה לכליאה בגטו, על רקע קשיים כלכליים שיצרו חוסר נחת בקרב האוכלוסייה היהודית המתרוששת, ושהביאו את מרדכי חיים רומקובסקי, ראש ההנהגה היהודית בגטו, לחלק קצבאות סעד לכמאה אלף נזקקים. כדי לוודא שאין ניצול לרעה של הקצבאות נשלחו פקידים מהנהלת הגטו היהודית לסיורים בדירות הנזקקים.¹⁰ בהם היו גם זלקוביץ' וכן אישה בשם ריבה ברמסון, שעליה כמעט לא הוסיף פרטים.

שני סיפורים מזמינים השוואה ביניהם: הראשון הוא "פֶּאָרן אור-אייניקל אַ פֶּאָר זעקעלעך" (זוג גרביים לנינה – ראו עמ' 184),¹¹ מסדרת סיפורי "בבתי באלוט" המוקדמת. זהו סיפור על סבתא שמתקיימת בכבוד מחנות מכולת שבבעלותה, ומקפידה לפגוש את הנינים שלה ולהביא להם מתנות. בחלקו השני של הסיפור היא שוכבת עיוורת וחולה בבית מוזנח וממתינה לשווא לביקור. הסיפור השני, "אונטערשטיצונג – נישט נייטיק" (סיוע – לא נחוץ), מסדרת סיפורי הדירות בגטו, הוא סיפורה של אשה גוססת המתגוררת לבדה בדירה מוזנחת. בקריאה צמודה ומשווה אפשר לעמוד על כמה מאפיינים משותפים. הסיפורים קרובים בתכניהם ובאופן ההגשה שלהם. בשני הסיפורים גיבורות הנקלעות למצב קשה. הסבתא הגוססת שומרת על אופטימיות: "אין איר האַרץ, אין איר נשמה, איז ליכטיק" (בלבה ובנשמתה יש אור). העיוורון של הסבתא עומד בניגוד לטוב לבה ולאור שבלבה. ברגע של חולשה מנופפות שתיהן באצבע בניסיון למשוך את תשומת לב המספר. שתיהן דמויות סטריאוטיפיות, המדברות בסגנון של נשים מבוגרות מאותה תקופה. זלקוביץ' נותן לסבתא לדבר במילים שלה: "אַ געזונט און אַ לעבן אין אייך, מייענע טייערע שעפֿעלעך!" (שתהיו בריאים, טליים רכים יקרים שלי).

החלק השני של הסיפור הראשון נפתח בתיאור הבית שבו גוססת הסבתא. סיפור הדירה בגטו מתאר תהליך דומה: הדיירת, שהייתה בעבר אִם שהחזיקה משפחה, היא כעת שריד אחרון למשפחתה שנמחקה; התנועה בשני הסיפורים

9 גליקסמאן, 1978, 467–468, 474; שקד, 2007, 63–64.

10 אונגר, 1994, 27.

11 נייער פֶּאַלקסבלאַט, 2 במאָרס 1928, 8.

פרק שלישי

עבודה, עובדים ופרולטריון

חיי עובדים היו נושא מרכזי בכתביו של זלקוביץ' לפני מלחמת העולם השנייה, ובמהלכה המשיך לעסוק בהם וסקר את המפעלים בגטו. רבות נכתב על העבודה בגטו לודז', אולם בפרק זה אבחן את הנושא מפרספקטיבה שונה. בדרך כלל מתייחסים לעבודה מנקודת מבטם של מי שארגנו אותה מלמעלה: השלטונות הגרמניים וההנהגה היהודית של הגטו. כאן ברצוני להבין את האופן שבו התנהלה העבודה בגטו דרך נקודת המבט של הכותבים בארכיון.

ההסבר המקובל להפיכתו של גטו לודז' לאתר של עבודת כפייה המונית הוא השילוב בין האינטרסים הכלכליים הגרמניים לרצון ההישרדות של היהודים – מבנה כלכלי שנוצר במציאות הייחודית של מלחמת העולם השנייה. היוזמה העיקרית לפיתוח העבודה בגטו הייתה של ראש ההנהגה היהודית רומקובסקי, כבר עם הקמת הגטו. במחקר מתואר בהרחבה האופן שבו הוא שכנע את הגרמנים לספק עבודה לגטו בזכות מיומנותם של הפועלים היהודים בתחומי הטקסטיל. מעט מהמחקר הוקדש לאופן שבו תפסו יהודים את העבודה מאוחר יותר, בעת המלחמה.¹

בפרק זה אבחן את האופן שבו תפס זלקוביץ' את העבודה לפני המלחמה ובמהלכה, וכן את תפיסת העבודה של אחרים. זלקוביץ' כתב בהרחבה לפני המלחמה על פועלים ועל עבודה; הכותבים בגטו גילו עניין עקבי בהתנהלות העבודה, עניין שבא לידי ביטוי בכתיבת הכרוניקה, בדיווחים וביומנים אישיים; פרויקט מרכזי של זלקוביץ' וחבריו לארכיון בזמן המלחמה היה הדיווחים על המפעלים בגטו לודז'. כל אלה הם הבסיס לכתיבת הפרק.

1 הספרים המרכזיים שנכתבו על גטו לודז' כללו התייחסות נרחבת לנושא העבודה: אונגר, 2005, 148–167, 326–334; Löw, 2006, 309–333; Trunk, 2006, 148–197.

“מנצ’סטר של פולין”: העבודה בלודז’ בין מלחמות העולם

לודז’ זכתה לכינוי “מנצ’סטר של פולין” עוד במאה התשע-עשרה, בתקופה שנהפכה למרכז תעשייתי גדול. העיר התפתחה סביב תעשיית הטקסטיל שבה עסקו יהודים רבים, מיעוטם במפעלים הגדולים ורובם “האנטווערקער אַרבעטער” (עובדי כפיים) בעבודה ביתית ולא ממוכנת. בעבודה הביתית הרוויחו העובדים מעט, כמחצית משכר עובד מפעל, וסבלו מתנאים קשים. יעקב הרץ, בספרו די געשיכטע פֿון בונד אין לאַדזש (ההיסטוריה של הבונד בלודז’), כתב כי מצבו של העובד במפעל טוב בהרבה, מאחר שהוא עובד רק שתיים-עשרה שעות ביום, שכרו גבוה ומתקבל בכל שבוע.²

סופרי היידיש גילו רגישות לפועלים, ובכתביהם הוצגה מציאות חייהם של בעלי מלאכה קשי יום ושל חסרי עבודה. הספרות הייתה חלק מהשינוי הפרולטרני, הנציגה המובהקת של השכבות העניות. בתקופה שבין מלחמות העולם משכה העבודה את תשומת הלב של סופרים שכתבו על החיים בלודז’. מקורות ספרותיים, ספרי זיכרונות ומחקרים שנכתבו באותה תקופה יכולים ללמד על תפיסת העבודה ועל תפיסת מעמד הפועלים בעיר, ולספק את ההקשר הנחוץ להבנת עמדתו של זלקוביץ’ – היכן הוא מביע אותה כחלק מהקשר רחב יותר בעולם הספרותי של לודז’, ובאילו מקומות הוא משמיע קול ייחודי.

בפרק זה אתיחס לכמה יצירות שבהן העבודה בלודז’ היא נושא מרכזי: **האחים אשכנזי** מאת י”י זינגר; **הרומן האחרון של לודז’** מאת זוסמן סגלוביץ’; **באָלוטער וועבערס** (האורגים של באלוט) מאת יוסף אוקרוטני ואין גערויש פֿון מאַשינען (ברעש המכונות) מאת שמעון הורוצ’יק. בבחינת עבודתו של זלקוביץ’ על רקע עבודותיהם של הסופרים שהוזכרו לעיל, יש לזכור כי זלקוביץ’ כתב סיפורים קצרים לעיתון, בעוד שמרבית הסופרים שהוזכרו כאן כתבו רומנים. **האחים אשכנזי** למשל, הוא רומן משפחה רחב יריעה. רומן כזה מאפשר, ובמידה מסוימת אף מכתבי, התייחסות שונה לחלוטין לנושא. לרומנים מצטרפים ספרי זיכרונות כגון **לאַדזש אין מיין זפרון** (לודז’ בזיכרונות) של פנחס מיניץ, עץ החיים של חוה רוזנפרב, וספרי היסטוריה כגון **לאַדזש און אירע יידן** (לודז’ ויהודיה) ודי געשיכטע פֿון בונד אין לאַדזש (ההיסטוריה של הבונד בלודז’).³

2 הערץ, 1958, 95–100. לסקירה על מצבם של הפועלים היהודים באותה תקופה וטענה דומה כי שיעור העובדים היהודים במפעלי תעשייה גדולים היה נמוך והפועל היהודי עבד בעיקר ב“ענפי החרושת הזעירה או למלאכה” ראו מלצר, 1984, 16–17.

3 רוזנפרב, 1978. עץ החיים של חוה רוזנפרב אינו עונה באופן מלא להגדרה של ספר זיכרונות, מאחר שהוא משלב בין בדין לכתביה אוטוביוגרפית.

בספר **לאָדזשער אלמאנאך** (ספר שנה של לודז'), שיצא לאור ב-1934 בניו יורק, כתב המשורר יוצא לודז' יצחק הָרש רודזשיצקי פרק על המשוררים והסופרים שפעלו בלודז' באותה תקופה. הוא פתח בתיאור העיר שבה "העשן תמיד משחיר את השמים", התעשיינים העשירים גרים במבנים מפוארים, ומנגד המוני האורגים עובדים במפעלים או בבתים חשוכים וחיים בעוני.⁴ רודזשיצקי שיקף את מסורת הכתיבה על לודז' בדומה להצגתה בספרו של סגלוביץ', **הרומן האחרון של לודז'**: "כולם עובדים, גבאים, חייטים, כל היהודים עובדים. מכונות זינגר חדשות עובדות יום ולילה".⁵

בתקופה שלאחר מלחמת העולם הראשונה, שבה איבדה לודז' יעדים רבים לייצוא, הידרדר מצבה החומרי של מרבית האוכלוסייה היהודית.⁶ בשנים 1924–1925 הביא משבר כלכלי לאבטלה כבדה. יעקב הרץ, איש הבונד בלודז', כינה את המצב "דער טראַגישער נויט" (הדוחק הטרגי).⁷ גם המשבר הכלכלי העולמי של סוף שנות העשרים פגע בלודז'. "הפרולטריון הלודז'אי: בציפורני הרעב והעוני" – הייתה כותרת מאמר המערכת של השבועון **ביידיש לאָדזשער אַרבעטער**. "הפרולטריון של תעשיית הטקסטיל בלודז'", כתב חיים ברנד העורך, "המונה כ-50 אלף איש, מתוכו 17 אלף מובטלים, רבים עובדים ימים בודדים בשבוע ואחרים מתקיימים מהמינימום. העובדים היהודים גורלם קשה במיוחד, רבים רעבים ללחם".⁸ בשבועון זה הופיעו שלושה עשר סיפורים קצרים פרי עטו של זלקוביץ': תשעה סיפורים התפרסמו ב-1928, שניים ב-1929 ושניים ב-1930. כותרת שלושה מהסיפורים הראשונים: "אין גאַס און אינדערהיים – בילדל פֿון יידישן אַרבעטער-לעבן (פֿון מיין ציקל: גאַסנמענטשן)" (ברחוב ובבית – תמונה מחיי העובדים היהודים [מתוך הסדרה שלי: אנשי הרחוב]),⁹ הייתה הצהרה על כוונת המחבר להביא את סיפורם של מי שעבדו ברחוב בעיר הגדולה. עובדי הרחוב היו הפשוטים בעובדים: ספרים, סבלים, עגלונים וכובסות. ב-1931 הייתה אותה קבוצה כמעט 43 אחוז מכלל המועסקים היהודים;¹⁰ חלק ניכר מהעובדים היהודים בתקופה שבה כתב זלקוביץ' לשבועון, והם היו גיבורי סיפוריו.

4 ראדאשיצקי, 1934, 108–110.

5 סעגאלאוויטש, 1951, 262–263.

6 טומאשבסקי, 1997, 417–426.

7 הערץ, 1958, 314.

8 **לאָדזשער אַרבעטער**, 23 בינואר 1931, עמ' 1. המאמר חתום בראשי תיבות ח.ב. שהן שמו של חיים ברנד, עורך השבועון.

9 שם, 13 בינואר 1928, 4. 20 בינואר 1928, 3. 18 במאי 1928, 4.

10 Garncarska-Kadary, 2004, 238

פתיחתו של הסיפור הראשון קודרת:

יום שישי מלא דמעות. השמים נראים כמו אשה בהיריון מתקדם הסובלת מכאב שיניים כמו כדי להכעיס את מי שחייב להיות ברחוב. ביום כזה מתייסר הראש ומסתתר בין הכתפיים. הנשמה מתחבאת במקום חמים והמוח פועל בעצלות כמו סוס הקורס תחת משא כבד בעלייה.

מזג האוויר הוא הרקע לעליבותם של חיי העובדים ולהבדלים בין בעלי הממון לבין העניים:

ביום כזה עשירים שמנים לא יוצאים מהבית. הם יושבים ליד התנור החם, מתבוננים אל מחוץ לחלון ועושים פרצוף: פוי, כזה יום עצל, אסור אפילו להוציא כלב! [...] ברחוב גוררים רגליים רק האנשים שלא יכולים להישאר בבית, שחייבים להיות ברחוב, החיים מיום ליום. מתווכים, עגלונים, סבלים ועניים אחרים.¹¹

הפער המעמדי מופיע כבר בשורות הראשונות, והזהות היהודית של ה"עשירים השמנים" מתבררת לקראת סוף הסיפור: "משתרכת שורה של יהודים, יהודים מכובדים, אמידים, לבושים במעילי פרווה חמים, ערדליים עבים. הולכים להודות לבורא עולם על השבת שנתן במתנה, על יום של אוכל טוב, שתייה טובה, יום של מנוחה".¹²

כידוע, יחסי העבודה בחברה מגדירים את יחסי הכוח. העבודה ממשיכה את מערך הכוחות בחברה, ולכן החליפין של תוצרי העבודה מגדירים את חלוקת הכוח בחברה. בהתאם לכך אפשר להתבונן בכתובתו של זלקוביץ' כניסיון לברר את היחס של האדם לסביבתו ואת יחסי הכוחות בחברה היהודית דרך הפרספקטיבה של יחסי עבודה. אצל זלקוביץ', המעסיק והסבל מתוארים בנפרד בסיפור "בויקה" (בויקה): " גם לבויקה יש בעל בית. בעל הבית של בויקה מתחמם ליד אח מחוממת מאוד או שהוא מסתובב במקום יבש בחדר שלו וסופר את המאות שהרוויח מעבודתו של בויקה".¹³ זלקוביץ' רואה בעבודה מרכיב מהותי בחייו של אדם, המגדיר את זהותו.

לגיבור הסיפור "בויקה" יש בת זוג וילדה בת שלוש, ש"חולה כל החורף והבוקר היא החלה לגסוס [...] הלב רוצה הביתה, הלב הולם, האם הגוססת עדיין בחיים? בויקה מתבונן במנורה מבעד לערפל ומדמיין את בתו, בוכה או צוחקת".¹⁴

11 לאדזשער ארבעטער, 13 בינואר 1928, 4.

12 שם.

13 שם, 20 בינואר 1928, עמ' 3.

14 שם.

פרק חמישי

תפיסת המוות בגטו לודז'

מה שמגדיר את המחנה אינו בפשטות שלילת החיים, לא המוות ואף לא מספר הקורבנות, הכבוד הפגוע איננו זה של החיים, אלא זה של המוות.¹

כיצד בא המוות ההמוני לידי ביטוי בכתבי יוסף זלקוביץ' וחבריו בגטו לודז'? באחד הדפים ששרדו מארכיון גטו לודז' נכתב בכתב יד: "מתוך שיחה – אם הגטו הוא בית מתים, [אז זהו] באמת מקום של דוסטויבסקי במלוא מובן המילה".² כותב ההערה, ירחמיאל ברימן, חברו של זלקוביץ', רומז בה לספר רשימות מבית המוות מאת דוסטויבסקי, המתאר את קורותיו של בן אצולה הנשלח למחנה כפייה בסיביר.

בעבודותיו של ההיסטוריון והסוציולוג פיליפ אריאס עולה הטענה כי החיים המודרניים דחקו את המוות אל מחוץ למעגל החברתי. אריאס ייחס את השינוי שעברה תפיסת המוות מראשית ימי הביניים ועד למאה העשרים לעליית ההשכלה, שהפכה את המוות למדעי יותר, אך גם לכזה שנתפס מרוחק ומסוכן יותר. המוות היה פעם אירוע אינטימי של המשפחה והקהילה, ובתקופה המודרנית הורחקו הגוססים מהקהילה אל בתי החולים.³

במחקרה של מוניקה בלק על השינוי שעברה תפיסת המוות בברלין "שבין רפובליקת ויימאר ועד לחלוקת גרמניה",⁴ היא מראה שתפיסת המוות נבנית על סמך אירועים מכוננים בעבר. במקרה של גרמניה ניכרת השפעתה הרחבה של מלחמת העולם הראשונה.

1 אגמבן 2007, 89.

2 איו"ש, 241–897. על הפתק מצוינת השנה 1941.

3 הערך "מוות ומתים" באנציקלופדיה של ייווא; 1981; 1974; Ariès.

4 Black, 2010

הספר *This Republic of Suffering: Death and the American Civil War* (רפובליקה של סבל: המוות ומלחמת האזרחים בארצות הברית) מאת קתרין דרו גילפין פאוסט עוסק בשינויים שחלו בתפיסת המוות בארצות הברית בעקבות התמותה הרחבה במלחמת האזרחים: 620 אלף אמריקאים.

אמריקאים בדרום ובצפון כאחד נאלצו עתה להתמודד עם המתקפה של המלחמה על תפיסותיהם בדבר הדרך שהחיים אמורים להסתיים בה [...] המתקפה הזו איימה על הנחות היסוד הבסיסיות שלהם על ערכם ומשמעותם של החיים. כל זה כדי להתמודד עם יותר מחצי מיליון מתים – עם מותם, עם גופותיהם, עם אובדנם.⁵

מלחמת האזרחים חוללה שינוי עמוק בתפיסת המוות בחברה האמריקאית. המסורת של הטיפול במת, כל עוד מדובר במוות של יחידים, נשברה כאשר עמדה האומה האמריקאית מול המוות ההמוני. ההבדלים בין מלחמת האזרחים האמריקאית וגטו לודז' ברורים, אך דומה הוא המצב הבסיסי של חברה הפוגשת מוות המוני שלא היה מוכר לפני כן. יותר משני אחוזים מתושבי ארצות הברית מתו כתוצאה ישירה של המלחמה ובגטו לודז' מתו כחמישית מיושביו תוך כדי קיומו.⁶

אותו מוות שעורר בעבר יראת כבוד, איבד את מקומו, ונראה כי נשבר הגבול בין חיים למוות. תנאי הגטו שברו את ההפרדה בין חיים למוות עד למצב שבו נעקרה משמעות המוות עבור היהודי שחי בגטו, החשיפה הקבועה למוות הביאה לקבלתו כחלק מאורח החיים.⁷

בגטאות ורשה ולודז' היו שיעורי תמותה דומים, לצד הבדלים משמעותיים, דוגמת קבורת היחיד, שעליה הקפידו בלודז', מול קברי אחים שהוקמו בוורשה. למרות ההבדלים המהותיים בין מחנות הריכוז, העבודה וההשמדה לבין הגטאות, נראה כי מחקר על תפיסת המוות במחנות יכול לתרום להבנת תפיסת המוות בגטאות הגדולים. עולם המוות (Todeswelt) הוא מקום שבו המוות היה תופעה תכופה, ובכל מקרה נפוצה יותר מאשר במציאות אנושית רגילה. עולם החיים נגמר והוחלף במציאות של רצח המוני.⁸

בסיפורים שכתב זלקוביץ' מהמחצית השנייה של שנות העשרים נמצאת נוכחות נרחבת של המוות. המוות נכח בכתיבתו של זלקוביץ' בשנות השלושים,

5 פאוסט, שם, 17.

6 שם, 246.

7 אונגר, 2005, 345–346; Trunk, 2006, 297.

8 וולנסקי, 2013, 141.

וב-1934 יצאה לאור סדרת סיפורים על עיר שפגעה בה מגפת כולרה שהביאה למוות המוני. שני מאמרים על המוות פורסמו כשנה לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה בכתב העת למדעי היהדות של לודו'. מאחר שהמוות היה נושא מרכזי בעבודתו הספרותית והמחקרית, כיצד הגיב בכתביו לתמותה ההמונית בגטו? זלקוביץ' פרסם שתי סדרות סיפורים בשנים 1927–1928: "בבתי באלוט" שהתפרסמה בעיתון היומי נייִער פֿאַלקסבלאַט, ו"גאסנמענטשן" (אנשי רחוב) שהופיעה במקביל בשבועון לאַדזשער אַרבעטער. על פי סיפורים אלו נראה שכבר בשלב מוקדם בקריירה הספרותית שלו היה המוות תוכן מרכזי וחלק מובנה בתפיסתו את מצבה של הקהילה היהודית בלודו'.

בסדרת הסיפורים "בבתי באלוט", המוות הוא מאפיין של המרחב. הסבתא הזקנה בסיפור "זוג גרביים לנינה" היא אשה חיונית אשר קורסת וגוססת בתנאי קיום קשים. שימה'לה, בסיפור הקרוי על שמו, מטפל בבת זוג החולה במחלה סופנית, ההולכת מן העולם בזרועותיו.⁹ בסיפור "צוויי וואס האבן געוויינט (פאלקסטימלעך)", בני זוג בוחרים במוות משותף לאחר שהבעל לא הצליח להתמודד עם מחלה קשה.¹⁰ בסיפור "פֿאַרזעסענע" מתים הסב והאב בזה אחר זה.¹¹ המוות בסיפורי באלוט אינו מוות טבעי, שכן תנאי החיים הקשים הם גורם מרכזי לשיעור התמותה הגבוה. המוות משמש לעיצוב המרחב של שכונת באלוט, ובכך נבנה כוחו של המרחב על הפרט. המוות תפס אפוא מקום מרכזי בעולם הספרותי שבנה זלקוביץ', ונוכחותו הקבועה בסיפורים העבירה את המסר שלפיו המוות הוא חלק בלתי נפרד מהחיים בעיר.

"אנשי רחוב" היא סדרת סיפורים על העובדים בעבודות השוליים שהמוות הוא חלק מתנאי עבודתם. בסיפור "אַז עס טרעפֿט אַמאָל" (כאשר מדי פעם מזדמן)¹² עומדת משפחה של אורגים מול מציאות חיים קשה. העבודה לא מספקת פרנסה, ולכן המשפחה נופלת למעגל של רעב ומחלות, ומכאן קצרה הדרך אל המוות. הרעב והעוני מוליכים אל המוות בסיפור "דאָס קינד איז געשלאָפֿן..." ("הילד ישן), שבו בבית של אברהם הכובען "העוני בוכה מהקירות", ובת הזוג שלו – "המוות מדגדג אותה כל שתי דקות באצבעותיו הדוקרות". אברהם בוכה במיטתו מרעב בעוד ש"המוות נעמד ליד הראש [של בנו] והשחיו את החרב".¹³ נוכחות המוות

9 נייִער פֿאַלקסבלאַט, 17 בפברואר 1928, 6.

10 שם. 27 בינואר 1928, 6.

11 שם. 20 בינואר 1928, 5.

12 לאַדזשער אַרבעטער, 5 באוקטובר 1928, עמ' 3.

13 שם, 2 בינואר 1930, עמ' 3.

עשרה סיפורים מאת יוסף זלקוביץ'

תרגמה מיידיש נאוה ליטבק

להלן עשרה סיפורים פרי עטו של יוסף זלקוביץ', שתורגמו לעברית בניסיון לשמור את רוח השפה וחלק מהביטויים הייחודיים לתקופתו ולתושבי לודז'. מטרת התרגום היא לעמוד מקרוב על סגנון כתיבתו והנושאים שעמדו על סדר יומו. בהתאם לרוח הספר, שבלבו המבט אל מכלול עשייתו של הכותב בין מלחמות העולם ובגטו, נבחרו סיפורים משתי התקופות. עשרת הסיפורים לא תורגמו עד כה לעברית.

ארבעה סיפורים הם מהתקופה שבין מלחמות העולם. הסיפור "פֶאָרן אור-אייניקל אַ פֶאָר זעקעלעך" (זוג גרביים לנינה) הוא חלק מסדרת הסיפורים "אין באַלוטער שטובן: בילדער פֿון נויט און עלנט" (בבתי באלוט: תמונות של מחסור ובידודות). הסיפור "אַזוי געלעבט אַזוי געשטאַרבן" (כך חי, כך מת) נכתב באותה תקופה והוא חלק מסדרת סיפורים שעסקה במצבם הקשה של העובדים ובפערים החברתיים בעיר הגדולה. הסיפור "קהילה ללא אתרוג – חוויית מלחמה" הוא סיפור אוטוביוגרפי נדיר של זלקוביץ' ובו תיאור הגעתה של היחידה הצבאית בה שירת לעיירה קטנה ברוסיה הלבנה.

הסיפור "התפוצץ" חריג באורכו ובתכניו הבוטים ביחס לסיפורים אחרים שכתב זלקוביץ' בשנות העשרים ובו תיאור יחסים מתוחים בין יהודים לפולנים. בתקופה הראשונה לגטו כתב זלקוביץ' את סיפורי "דירות הגטו" ומתוכם תורגם כאן "חלומות שהתגשמו (בדירה העשרים)", סיפור חריג בעוצמת הייאוש של הכותב מקשיי החיים בגטו. שלושה סיפורים נוספים שככל הנראה לא נכללו בקובץ המודפס של סיפורי "דירות הגטו" תורגמו כאן. במוקד שלושת הסיפורים דיאלוג בין שני בני זוג מאוהבים, על רקע תיאור מפורט ונוקב של הגטו.

הסיפור "שערשע לאַ פֶאָם" (חפש את האשה) הודפס במכונת כתיבה בדומה לסיפורי דירות הגטו. הסיפורים שהודפסו היו ככל הנראה חשופים לצנזורה בארכיון הגטו, או לכל הפחות לאיפוק של הכותב ביחס לתכנים ולמידת הביקורת שהעביר על תנאי החיים. שני הסיפורים "וואָס איר פֿילט" (מה שאתה מרגיש)

ו"מיטן פון גלויבן" (בכוחה של אמונה) נותרו בכתב יד ולכן לא זכו למעמד "רשמי"¹. ייתכן שזו הסיבה לכך שבסיפורים אלו הרשה לעצמו לכתוב באופן חופשי יותר. כך נמצא בסיפורים אלו ביקורת ישירה על היחס הגרמני ליהודים. המאמר המפורט והמלומד "החתונה בגטו – החתונה המתוקנת בגטו לאור ההלכה והמסורת העממית" נכתב על ידי זלקוביץ' בגטו על רקע שינויים עמוקים שנערכו במנהגי החתונה. תורגמו כאן רק כמה חלקים מהם אפשר ללמוד על האופן שבו תפס זלקוביץ' את חיי הגטו על רקע ההיסטוריה היהודית וכן את בקיאותו הרבה בהלכה ובמסורת היהודית. הסבר נוסף נכתב בצמוד למאמר בהמשך.

הדיווח "במחסן הנעליים הישנות" מספר את סיפורה של סדנה שבה טיפלו תושבי הגטו בצידוד של יהודים מאזור לודז' ומגטו לודז' שגורשו להשמדה. בדיווח עולה הידע החלקי והתהייה של תושבי הגטו בנוגע לגורל המגורשים.